

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ

На правах рукопису
УДК 312.01

СТЕЖЕНКО Валентина Сергіївна

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

08.00.18 - Економіка народонаселення
і демографія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ - 1994

AB 22.949

Дисертація є рукопис
Дисертація виконана у відділі демографії і відтворення
трудових ресурсів Інституту економіки АН України

Офіційні опоненти:

академік, доктор економічних наук, професор І. І. Лукінов
доктор економічних наук, професор В. П. Корнієнко
доктор економічних наук, професор А. А. Раков

Провідна організація:

Рада по вивченню продуктивних сил України АН України

Захист відбудеться " 7 " квітня 1994 р. о 14³⁰ год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.23.01 по
захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора
наук в Інституті економіки АН України за адресою: 252011,
м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
економіки АН України

Автореферат розісланий " 2 " березня 1994 р.

В.о. вченого секретаря
Спеціалізованої ради,
доктор економічних наук

Йук А. А

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00802262 (К)

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Глибока криза, що охопила всі сфери життєдіяльності суспільства, не обійшла і суспільні науки, в тому числі теоретичну демографію. Посилюється скептицизм відносно традиційних схем теоретичного осмислення проблем відтворення населення, і в той же час недостатньо ефективно провадиться робота по створенню теоретичних моделей, методологічних парадигм, які націлюють дослідників на вироблення шляхів виходу науки і практики із кризи. Потреба у розробці демографічної теорії, що адекватно відображає демореальність, посилюється у зв'язку з необхідністю створення надійних наукових основ демополітики, здатної ефективно впливати на демографічні процеси.

Соціально-економічна криза викликала поглиблення негативних тенденцій у демографічному розвитку України, що призводить до скорочення демовідтворювального потенціалу, накопиченого попередніми поколіннями. З 1979 року в сільських місцевостях, а з 1991 р. у всій Україні склалась якісно нова для неї ситуація - почалась стадія депопуляції. В 1993 р. природний убуток населення в цілому по країні склав 180 тис. чол. Специфіка депопуляції в Україні на відміну від інших країн, які характеризуються наявністю аналогічного процесу, полягає в тому, що вона відбувається за умов, коли суспільству важко мобілізувати необхідні засоби для її подолання або, принаймні, гальмування. В результаті можна чекати виникнення її особливо гострих форм у деяких регіонах і соціальних групах. Поряд з депопуляцією в Україні відбувається погіршення такої важливої якісної характеристики населення як здоров'я, що результується у зменшенні середньої очікуваної тривалості життя і соціальної активності населення. Проблема не тільки поліпшення здоров'я, але і його елементарного збереження, останніми роками значно загострилася. Коли відбувається зниження кількості та якості населення, є достатні підстави кваліфікувати цей процес як демографічну кризу. Перед демографами стоїть завдання розробки комплексу заходів по подоланню або хоча б пом'якшенню цієї кризи з чітким визначенням пріоритетів. При цьому не знімається з порядку денного і задача розвитку наукових основ демополітики у стратегічному плані.

Посилення практичної функції демографії можливе лише як результат розвитку демографічної теорії, з позиції якої можна досить

глибоко і всебічно оцінити демоситуацію, що склалася, і тенденції її розвитку, значення тих або інших заходів впливу на демопроеес, вірно визначити ієрархію конкретних задач демополітики на різних етапах розвитку суспільства. Саме цим у першу чергу визначається наукова і практична актуальність досліджень теоретичних проблем вітчизняної демографії, у руслі вивчення яких виконана дисертаційна робота.

Необхідність вивчення цих проблем обумовлена також потребою самої науки у поглибленні теоретичного узагальнення результатів емпіричних розробок як умови підвищення їх теоретичної значущості і практичної ефективності, внутрішніми імпульсами саморозвитку теорії, пов'язаними в досягнутому рівнем демографічного знання, який загострив потребу в розвитку інтегративних тенденцій, посилив необхідність комплексного та міждисциплінарного підходу до рішення ряду важливих практичних демопроблем.

Розвиток демографічних досліджень характеризується увагою широкого кола демографів не тільки до вивчення особливостей деморозвитку, але й до таких теоретичних питань, як уточнення предмета і методу демографії, оцінка характеру, структури та сутності демографічного знання, його зв'язків з іншими галузями суспільствознавства. Береться під сумнів сама правильність існуючих підходів до формування цього напрямку знання, відбувається ломка існуючого розуміння предмета демографічного дослідження. Питання, які становили раніше вузькопрофесійний інтерес, стали об'єктом обговорення не лише широкою науковою громадськістю, але і практичними працівниками. У зв'язку з цим особливо зростає значення демотеоретичних досліджень, що носять пошуковий характер.

Об'єкт і предмет дослідження. Широко розповсюджене у демографії звуження відтворення населення до його природного руху (оновлення складу населення в ході народжуваності та смертності), з погляду автора, не тільки перешкоджає системному осмисленню цього процесу, без чого неможливе вивчення його механізму, але виключає із сфери демографічного розгляду найефективніші і найперспективніші напрямки впливу на відтворення реальних людей як суб'єктів усіх суспільних відносин, і в першу чергу - трудових, виробничих. Тому подолання редукції відтворення населення до його природного руху автор розглядає як одну з найважливіших і найактуальніших задач, необхідність

вирішення якої викликана потребою розвитку демографічної теорії і практики. Альтернативою такої редукції дисертант вважає трактування населення як феномена, який має систему конкретно-історичних соціальних властивостей (не тотожних властивостям індивіда), а його відтворення - як особливої властивості соціального життя, суттю якої є збереження у часі-просторі міри населення (єдності його кількості і якості), тобто як самовідтворення населення, змістом якого є демопроект - масовий, безперервно повторюваний процес створення, збереження і розвитку індивідів конкретно-історичної соціальної якості, внутрішньо оформлений системою суспільних відносин у їх функції об'єктивних демовідносин. Такий підхід дає можливість розгляду демопроблем у широкому соціальному контексті.

Об'єкт даного дослідження - самовідтворення населення конкретно-історичної соціальної якості як емерджентна властивість соціального організму, тобто демореальність, зміст і форма якої не тотожні змісту і формі одного і всіх трьох видів руху індивідів (природного, механічного, соціального). Його предмет - об'єктивний процес і механізм самовідтворення населення, тобто збереження у часі-просторі його міри. Предмет дослідження розглядається у контексті сучасної демографічної кризи в Україні.

Мета і задачі дослідження. Демографія як наука про відтворення населення, що трактується як процес збереження його міри, ще не досягла такого рівня розвитку, коли можна досить повно і чітко викласти її основи у вигляді "завершеної" теоретичної системи, тому в дисертації не ставилась недосяжна для окремого дослідника мета розглянути вказані проблеми в усій їх повноті та конкретній цілісності. Такої мети, очевидно, можна досягти тільки колективними зусиллями, в результаті праці сукупного демографа.

Основна мета даного дослідження полягає в тому, щоб найважливіші, вузлові теоретичні проблеми демографії розглянути у контексті єдиного концептуального підходу, тобто як часткові проблеми єдиної проблеми збереження самовідтворення населення. На основі використання цього підходу в дисертаційній роботі досліджувались ті вузлові проблеми демографічної теорії, актуальність яких визначається як потребами розвитку самої демографії, так і необхідністю підвищення ефективності демополітики.

Для реалізації поставленої мети необхідно було вирішити такі

основні завдання:

1. Охарактеризувати самовідтворення населення як реальність, що стає предметом емпіричного і теоретичного пізнання, межі якого не співпадають з межами традиційної демографії. Визначити зміст і форму цього предмета пізнання, тобто їх відмінності від змісту і форми предмета традиційної демографії в будь-якому його тлумаченні.

2. Розглянути роль праці в збереженні, триваючому існуванні населення і на цій основі обґрунтувати висновок про те, що широке бачення предмета демографії відкриває перспективу формування нової галузі демографії - економіки демопроцесу, в якій здійснюється дослідження праці не як чинника зовнішнього, "недемографічного" середовища демореальності (з чого виходять дослідники, які працюють у галузі традиційної економічної демографії), а як її внутрішнього, ведучого, базисного компонента; визначити значення досліджень економіки демопроцесу для пізнання самовідтворення населення і для формування наукових підвалин демополітики.

3. Розглянути основні підходи до дослідження законів народонаселення, які склались в сучасній демографії, в залежності від трактування її предмета; дати характеристику демографічних аспектів деформацій нашого соціального організму у контексті пізнання основного закону самовідтворення населення і розкрити найважливіші проблеми дослідження цього закону за сучасних умов; охарактеризувати зміст основного загальноісторичного закону самовідтворення населення.

4. Сформулювати основну поточну а також стратегічну демопроблеми нашого суспільства; розглянути у контексті рішення основної стратегічної демопроблеми найважливіші проблеми самовідтворення населення, розкривши специфіку прояву основної стратегічної демопроблеми в окремих проблемах самовідтворення населення і охарактеризувавши пов'язані з вивченням цієї специфіки найважливіші проблеми практичного здійснення широкого підходу до осмислення демореальності; обґрунтувати необхідність і напрямки наближення демостатистичного аналізу до потреб вивчення проблем самовідтворення населення.

5. Дослідити найбільш важливі теоретичні і практичні питання удосконалення демополітики; визначити об'єктивно обумовлену стратегію демополітики і тактику її здійснення з акцентом на кризові соціально-економічні умови при переході України до ринкових відно-

син.

Теоретико-методологічну базу дисертаційного дослідження склали ряд положень матеріалістичного розуміння історії, зокрема положення про суспільне життя як цілісність, вивчення якої передбачає виділення її різних сторін, аспектів (в тому числі демографічного) на основі єдності історико-генетичного і структурно-функціонального аналізу соціальних систем; демологічні висновки, зроблені теоретичним суспільствознавством, насамперед висновок про породження людини людською працею. Вивчені і узагальнені також теоретичні аспекти проблеми відтворення населення, що містяться у працях демографів і представників суміжних наук України (І.В.Вагрової, О.Є.Кислого, В.П.Корнієнко, Ю.О.Корчака-Чепурківського, Є.М.Лібанової, І.І.Лукінова, С.І.Пирожкова, В.П.Піскунова, А.П.Пономарьова, М.В.Птухи, С.А.Томіліна, А.П.Хоменка, О.У.Хомри, В.К.Черняка, Л.В.Чуйко та ін.), ближнього зарубіжжя (А.Я.Боярського, Д.І.Балентя, А.Г.Вишневського, А.Г.Волкова, Р.А.Галешької, П.Егліте, Н.В.Зверєвої, О.Я.Кваші, В.Г.Костакова, О.В.Ларміна, Ю.М.Нетьосіна, Н.В.Панкратєвої, А.А.Ракова, Л.Л.Рібаковського, Я.І.Рубіна, В.Ц.Урланіса, Д.К.Шелестова, В.С.Хсрєва, О.П.Чернової та ін.) і дальнього зарубіжжя (М.Бернштама, Г.Гешева, Д.Гелбрейта, О.Екерта, П.Калатбарі, А.Клінгера, Й.Коубека, Е.Коула, М.Мішкова, М.Мадурі, К.Мільтенї, З.Павлика, Р.Пресса, А.Романюка, Е.Россета, В.Рубічека, Е.Сабаді, А.Сові, В.Срба та ін.).

Наукова новизна дослідження та його практичне значення. Дисертаційна робота - монографічне демоісторичне дослідження, виконане в рамках широкого соціального підходу до розуміння предмета демографічного вивчення, який розвивається за теперішнього часу. Розгляд проблем формування широкого підходу до відтворення населення викликав необхідність осмислення ряду питань, пошуки відповідей на які традиційно не входили до кола інтересів сучасних демографів. Найважливіше з них - питання про роль праці у самовідтворенні населення, яка обумовила об'єктивну потребу його демографічного вивчення, отже і розробки відповідних теоретичних положень. Спроба реалізації цієї потреби здійснена у дисертації шляхом розробки деяких теоретичних аспектів економіки демопроцесу.

Наукова новизна дисертаційної роботи, яка складає предмет за-
хисту:

1. У роботі доведена непродуктивність широко розповсюдженої в сучасній демографії редукції триваючого існування населення як цілісності до його природного руху, в результаті якої втрачається адекватне демореальності розуміння суті демопроблем, виробляються спрощені уявлення про шляхи їх вирішення. Обґрунтований висновок про те, що продуктивний рух до сутності демореальності полягає у розкритті її як цілісності, як системи, устрій якої не може бути зведений ні до устрою "демографічної" поведінки середнього (абстрактного) індивіда, ні до структури маси випадкових одиничних подій, які неправомірно іменуються відтворенням населення і утворюють традиційний предмет демографічної статистики; демографія, як наука не тотожна демографічній статистиці, виникає в процесі перетворення раніше не досліджуваних в традиційній демографії фрагментів і пластів демореальності як цілісності в предмет демографічного вивчення.

2. Аргументований висновок, що демореальність як цілісність може стати предметом демографічного вивчення лише за умови, якщо, по-перше, її традиційно тлумачений зміст буде доповнений процесами відтворення населення як соціального феномена, тобто як сукупності індивідів, що мають конкретно-історичні властивості, які дозволяють їм бути елементарними суб'єктами суспільного життя, і, по-друге, збереження-відтворення населення у зазначеній якості, тобто самовідтворення населення, буде розглядатись як інтегральний кінцевий продукт всієї сукупної життєдіяльності населення, а не якоїсь окремої її частини або сфери. У роботі дана узагальнююча характеристика цього підходу до розуміння відтворення населення як предмета демографії, що більш адекватно відображає демореальність, опрацьований його категоріальний апарат. Показано, що при такому підході демореальність стає предметом демологічного пізнання, тобто реалізується демологічна (а не традиційно статистична) наукова парадигма; яка відкриває можливість вивчення об'єктивно діючого механізму самовідтворення населення, недоступного статистичному спостереженню, пізнання причин наявності або відсутності у певному соціальному організмі збереження єдності якості і кількості (міри) його населення як властивості соціальної системи, склад субстрата якої утворює сукупність усіх видів, областей і сфер конкретно-історичної життєдіяльності населення, а її структуру - сукупність об'єктивних зв'яз-

ків між елементами субстрата.

3. Показано, що в міру нагромадження результатів демографічного аналізу створюється база для розгортання і поглиблення демологічного синтезу, зокрема для вироблення розуміння самовідтворення населення як наслідку особливого цільового стану соціального організму (гармонії або дисгармонії у розвитку і взаємозв'язку його частин, сторін, структур), в результаті якого зберігається (або не зберігається) самовідтворення населення як емерджентна властивість суспільної форми, яка розглядається. Конкретно-історична взаємодія між різними сферами, сторонами і моментами суспільного життя, між різними формами організації демопроцесу виконує функцію об'єктивно діючого механізму збереження у часі-просторі міри населення. Його пізнання як якості демореальності створює основу для обґрунтування шляхів цілеспрямованого впливу на об'єктивні умови "демографічної" поведінки індивідів.

4. Обґрунтований висновок про те, що "ведуча" сутність самовідтворення населення як відкритої системи характеризує його зв'язок із зовнішнім природним середовищем, а його субстанцію утворює той вид життєдіяльності, за допомогою якого цей зв'язок реалізується, тобто суспільна праця. Розроблені основні питання дослідження праці як предмета демографії, як процесу, що забезпечує формування і розвиток найважливіших, суттєвих властивостей населення, які проявляються у демовиробничих відносинах. Використання розробленої у дисертації концепції відтворення населення, розкриття системостворюючої ролі праці в цьому процесі, виділення із множини демовідносин демовиробничих відносин як ведучих дозволили намітити новий, з погляду автора, підхід до визначення предмета демології (об'єктивні демовідносини), економіки демопроцесу (демовідтворення, тобто безперервно повторюваний процес створення у процесі праці людей конкретно-історичної соціальної якості; демостворююча функція суспільної праці) і демоекономії (демовиробничі відносини), а також характеризувати демологічний метод, найбільш загальна специфіка якого полягає в тому, що суспільні відносини розглядаються у функції демовідносин, які організують демореальність, являють собою її конкретно-історичні форми. Обґрунтовано положення про те, що теоретичні дослідження у галузі економіки демопроцесу (демоекономії) - ведучий елемент у системі демології, оскільки результати вивчення історич-

них форм самовідтворення населення у праці, демовиробничих відносин системостворюють наукові демографічні знання, створюють центр їх "кристалізації". Тому перспективи розвитку демографії як теоретичної системи і як конструктивної, практично-перетворювальної науки визначаються розвитком демоекономії. Показано, що оскільки субстанцією самовідтворення населення є праця, а сутністю - об'єктивні відносини цього виду життєдіяльності, остільки створення наукових основ демополітики вирішальною мірою залежить від розвортання і поглиблення досліджень економіки демопроцесу.

5. На основі розробленої автором концепції відтворення населення і демографічного осмислення найважливіших деформацій демовідтворювальної структури нашого суспільства зроблена спроба дослідження проблеми закону самовідтворення населення за сучасних умов. У цьому зв'язку розглянуто питання про зміст найважливішої демографічної категорії "тип самовідтворення населення". Обґрунтований зміст загальноісторичного закону прогресу якості населення як об'єктивно необхідної передумови і обов'язкової умови існування самовідтворення населення за безперервної і прискореної зміни зовнішнього природного і суспільного середовища соціального організму, тобто закону, дія якого не лише притаманна в історичному часі тою чи іншою мірою самовідтворенню населення як системи, яка розвивається, але і регулює зворотний зв'язок цієї системи з її зовнішнім середовищем. Закон прогресу якості населення проявляється як статистична закономірність, що фіксується за допомогою індикаторів, які характеризують зміни в структурах населення і прогрес середнього (абстрактного) індивіда, ускладнення системи притаманних йому "суб'єктивних" властивостей, тобто прогрес його соціальної якості, який гальмується або припиняється в кризових умовах. Показано, що основна причина демографічної кризи, яка спіткала Україну, полягав в припиненні дії цього загально-соціального закону, згідно з яким тривале збереження єдності якості і кількості населення можливе лише на основі поліпшення цієї якості і перш за все тих її параметрів, що відображають рівень пристосованості населення як однієї з іпостасей народонаселення до умов зовнішнього природного середовища та суспільного середовища (як світової спільноти соціальних організмів), що безперервно змінюються.

6. Виходячи із широкого розуміння предмета демографії, окрес-

лене коло і зміст тих найважливіших демопроблем, які породжують необхідність активізації демополітики. Визначена суть основної демопроблеми нашого суспільства. Показано, що в усіх його реальних демопроблемах кінець кінцем проявляється основна, глобальна демопроблема. Окреслений підхід до оцінки демореальності, яка склалась в Україні, як глибокої кризи деморозвитку, зміст якої не зводиться до припинення природного приросту населення (депопуляції), а характеризується погіршенням його якості, зруйнуванням процесу і механізму самовідтворення населення, тобто припиненням збереження єдності якості і кількості історично сформованого населення. Сформульована проблема інтенсифікації самовідтворення населення. Дана трактовка проблем народжуваності і смертності як соціальних процесів з погляду широкого їх розуміння, запропоновані і обгрунтовані деякі напрямки удосконалення їх статистичного вивчення.

7. На основі вказаних досліджень обгрунтоване відповідне суті демореальності трактування демополітики і її об'єкта, сформульовані стратегічна мета демополітики України, опрацьовані її основні принципи. Зокрема, аргументоване положення про те, що центральні заходи демополітики мають бути ґрунтовані на підвищенні демоутворюючої ефективності праці як процесу системоутворюючого демореальність.

Апробація роботи. Результати дослідження неодноразово доповідались автором науковій громадськості, зокрема на таких наукових конференціях та семінарах: на V міжнародному демографічному семінарі на тему "Зростання населення як глобальна проблема" (Берлін, 1984р.); на засіданні Демографічної комісії АН УНР (Будапешт, 1986 р.); на засіданні на тему "Актуальні теоретичні проблеми демографічних досліджень", що проходило у рамках Всесоюзної наукової демографічної конференції (Харків, 1987 р.); на засіданні демографічної секції Радянської соціологічної асоціації (Москва, 1988 р.); на міжнародній науковій конференції "Населення і демографічна політика" (Будапешт, 1991 р.); на науковій конференції "Здоров'я та відтворення населення України" (Київ, 1991 р.); на I міжнародному конгресі українських економістів (Київ, 1992 р.); на XXII генеральній конференції Міжнародного союзу по науковому вивченню населення (Монреаль, 1993 р.); на науковій конференції "Демографічна ситуація в Україні" (Київ, 1993 р.) та ін.

Практична значущість і впровадження результатів дослідження.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що положення і висновки, які містяться у ній, можуть бути використані як елементи теоретичного обґрунтування системи заходів по удосконаленню демополітики в її широкому розумінні. Упровадження результатів дослідження знайшло відображення у підготовлених автором особисто і у співавторстві наукових доповідях і записках, наукових прогнозах, розділах комплексних цільових програм. Зокрема ряд положень та висновків дисертації використані при підготовці підпрограми "Підвищення народжуваності" республіканської програми розвитку населення України на 1991 - 2000 роки (1989 р.), концепції розділу "Населення, трудовий потенціал і здоров'я населення України" як складової частини комплексного прогнозу соціально-економічного розвитку колишнього Союзу на 1996-2015 роки" (1990 р.), а також короткострокового прогнозу на 1992-1995 рр. та довгострокового прогнозу на 1996-2015 роки по цьому ж розділу (1991 р.); концепції та програми "Державна політика по поліпшенню становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства в Україні до 2000 р." (1991 р.), розділу "Демографічна політика" наукової доповіді Інституту економіки АН України "Стратегія соціально-економічного розвитку України" (1993 р.), розділів "Перспективи демографічного розвитку" та "Пріоритети демографічної політики, її основна ціль" національної доповіді "Демографічна ситуація і демографічна політика в Україні у 80-х - на початку 90-х років ХХ сторіччя" на Міжнародну конференцію по народонаселенню і розвитку (Мехіко, 1994 р.) та ін., підготовлених за безпосередньою участю автора.

Положення дисертаційної роботи лягли також в основу ряду наукових доповідей, підготовлених автором, серед них: "Про соціально-демографічну результативність заходів демографічної політики по посиленню допомоги сім'ям, що мають дітей, в Українській РСР" (1985 р.), "Схема аналізу соціально-демографічної результативності заходів демографічної політики по посиленню державної допомоги сім'ям, що мають дітей" (1986 р.), "Вплив змін смертності у різному віці на зміну середньої тривалості життя населення Української РСР" (1986 р.), "Концепція демографічного розвитку Української РСР у 1991- 2005 рр." (1987 р.), "Інтенсифікація демопроцесу та його взаємозв'язки з інтенсифікацією економіки" (1988 р.), "Очікувані зміни народжуваності у жінок Української РСР у 1991-2005 рр." (1988 р.),

"Деякі результати впровадження заходів по посиленню державної допомоги сім'ям, що мають дітей, в Українській РСР у 1982-1987 рр." (1989 р.), "Сучасна демографічна ситуація в Україні та напрямки демографічної політики за умов переходу до ринкової економіки" (1992 р.) та ін.

Теоретичні висновки дисертації використані автором у роботі над плановими темами, а також у науковому керівництві плановою тематикою відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки АН України, результати виконання якої мають вихід на практику. Зокрема, такий характер мають наукові доповіді "Тенденції розвитку демовідтворення в Українській РСР" (1985 р.), прогноз розвитку науки до 2000 р. по напрямку "Демографічні перспективи Української РСР" (1989 р.), "Деякі особливості демографічної ситуації в Українській РСР" (1990 р.), "Демографічна ситуація в Україні: сучасний стан і перспективи" (1993 р.) та ін. Доповіді дістали позитивну оцінку Мінекономіки та Мінпраці України, Комісії Верховної Ради України з питань здоров'я людини.

Публікації за результатами досліджень. Авторові належить більше 100 опублікованих наукових праць у галузі демографії, виконаних індивідуально і у співавторстві, більше половини яких обсягом біля 75 друкованих аркушів авторського тексту безпосередньо відноситься до теми дисертації. У їх числі 2 індивідуальні монографії, які одержали позитивну оцінку в демографічній літературі в Україні і за кордоном, та розділи в 11 колективних монографіях. 10 наукових праць автора по темі дисертації опубліковано у закордонних демографічних виданнях.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, 5 глав, заключення і списку використаної літератури. Обсяг роботи - 318 сторінок. Логіка дослідження, а також його мета і задачі визначили структуру дисертації. Для того, щоб досягти головної цілі дослідження - розглянути найважливіші проблеми демографії у контексті широкого соціального підходу, необхідно було почати роботу з характеристики самовідтворення населення як предмета теоретичної демографії. Це і визначило зміст і структуру її першої глави - "Демологічне розуміння відтворення населення". Оскільки у центрі демотеоретичного інтересу, як показано у першій главі, знаходиться проблема вивчення тих суспільних відносин, які відіграють ведучу

роль у розвитку демопроцесу, а такими відносинами є виробничі відносини, оскільки виникла необхідність розробки підходів до дослідження цих відносин із специфічно демографічної точки зору, у вигляді демовиробничих відносин, тобто необхідність дослідження теоретичних проблем економіки демопроцесу. Ця необхідність реалізована у другій главі роботи - "Значення досліджень економіки демопроцесу для пізнання самовідтворення населення". Третя глава дисертації - "Пізнання основного закону самовідтворення населення - центральна теоретична проблема демографії" - подальше поглиблення і конкретизація двох попередніх глав і у сукупності з ними необхідна методологічна основа для дослідження проблем четвертої глави "Теоретико-методичні підходи до дослідження найважливіших проблем самовідтворення населення". Логічним завершенням роботи є її п'ята глава - "Теоретичні проблеми демополітики", яка базується на висновках, що містяться у попередніх главах.

Основний зміст усіх глав роботи знайшов відображення не тільки у публікаціях і наукових доповідях автора, але і в наукових звітах Інституту економіки АН України (№ держ. реєстрації. 01.850.025759, 01.890.067676), оскільки дисертаційне дослідження провадилося у руслі планової тематики, що виконувалась під керівництвом і за безпосередньою участю автора.

II. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ І ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ, ЩО СКЛАДАЮТЬ ПРЕДМЕТ ЗАХИСТУ

Самовідтворення населення як предмет теоретичної демографії.

Демографія може досить успішно для сучасних умов виконувати практичну функцію лише набувши якості теоретичної системи. Усвідомлення цієї обставини вимагає адекватного існуючим у суспільствознавстві методам пізнання визначення предмета сучасної демографії. Найбільш розповсюджена точка зору, що її предметом є відтворення населення як єдність процесів народжуваності, смертності і шлюбності в їх соціальній обумовленості. Населення як предмет демографічного вивчення у відповідності з цією точкою зору розглядається як людська популяція, що самовідтворюється у процесі зміни поколінь і характеризується чисельністю, статево-віковим і шлюбним складом, а також відносинами, які регулюють поведінку людей у галузі дітонародження (відносини між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми) і збереження

життя. Вивчення вказаних властивостей, як показано у дисертації, недостатньо для розглядання відтворення населення як системи, тому що воно не дає цілісного знання про відтворення населення, яке забезпечувало б адекватність наукових основ демополітики ефективному вирішенню завдань, що стоять перед нею.

Населення не може відтворюватися, стало існувати, якщо його персональний склад буде поновлюватися лише за чисельністю та вказаними вище характеристиками. Народжені повинні зберігатися у певній соціальній якості, бути суб'єктами соціальних процесів, у тому числі і процесу дітонародження, а також збереження і розвитку життя дітей, стариків і свого власного, тобто набувати відповідних "суб'єктних" якостей. Тому те, що зараз іменується відтворенням населення, являє собою поверхове і неповне знання про зміст демореальності, яке відносно легко фіксується статистикою. Воно є неповним навіть як емпіричне знання, оскільки потребує доповнення результатами досліджень відповідної форми демореальності - міжособових відносин, які виникають у процесі "демографічної" поведінки індивідів. Але і таким чином доповнене емпіричне знання про демореальність - є знання лише його явищ. Предмет актуального демографічного інтересу, з погляду автора, становить відтворення у часі-просторі єдності якості і кількості населення (міри), тобто самовідтворення населення, в процесі якого відтворюються індивіди, які характеризуються всіма тими соціальними властивостями, володіння якими дозволяє їм бути елементарними суб'єктами суспільного життя, а не тільки суб'єктами статево-вікових, шлюбно-сімейних і взятих у вузькому розумінні життєзберезувальних відносин (як здоров'язберезувальних). Оскільки відповідних соціальних властивостей індивіди набувають (і втрачають) в усіх без винятку сферах, галузях суспільного життя, остільки самовідтворення населення як реальний процес не може бути зведене до якої завгодно його складової частини, якою б важливою вона сама по собі не здавалася. Самовідтворення населення - властивість суспільного життя в цілому, а не якої-небудь його окремої частини, галузі. Його вивчення передбачає реалізацію демографічного підходу до усіх фактів суспільного життя, розгляд із специфічно демографічної точки зору всієї цілісно-конкретної системи життєдіяльності населення, а не окремої, відособленої "чисто демографічної" частини суспільного буття, покладеної поряд з його іншими сферами,

які нібито не мають демографічного характеру.

Розгляд самовідтворення населення як самого суспільного життя, висвітлюваного з демографічної точки зору, тобто яке трактується як його аспект, властивість, виключає можливість біологізації демопроецу, зведення його соціальної суті до біологічних передумов. Соціальність демопроецу обумовлена соціальним характером індивіда, всіх тих подій, з яких складається його реальне життя. Біологічне в цьому процесі розглядається як момент, який "захоплений", "поглинутий", знятий рухом соціального цілого, оскільки прояв біологічного опосереднений конкретним суспільним, його взаємодія з моментами суспільного відбувається на соціальній основі, всередині соціального. Пізнання демографічного аспекту суспільного життя має на меті вивчення механізму розвитку процесу створення людей конкретно-історичної якості, дослідження його законів. З погляду автора, об'єктивно діючий механізм самовідтворення населення, що обумовлює індивідуальну "демографічну" поведінку і в ній проявляється, створює конкретно-історична взаємодія між різними галузями, сторонами, моментами суспільного життя, суттєва специфіка якого визначається характером суспільної праці.

Праця - не тільки необхідна передумова існування конкретно-історичного населення, але основа, соціальна субстанція самовідтворення населення. Люди як соціальні істоти за сучасних умов можуть зберігатися і розвиватися тільки особливим, специфічно людським способом - виробляючи засоби до життя (працюючи). Індивіди мають безліч властивостей, якими вони характеризуються як громадяни даної держави, мешканці даної території, члени того або іншого етносу, культурної спільності, статево-вікової групи і т. ін. Але ці властивості і відповідні відносини, в яких вони проявляються (в тому числі статево-вікові і шлюбно-сімейні) не перетворюють сукупність носіїв цих властивостей у відтворювану єдність (систему), у конкретне, реально існуюче населення. [Властивість, яка об'єднує індивідів у населення - робоча сила, здатність працювати.

Оскільки у суспільному виробництві люди витрачають і розвивають робочу силу і одночасно виробляють споживчу силу, остільки праця забезпечує безперервність існування суспільного індивіда конкретно-історичної якості, організує його властивості-потреби. Безперервність праці (виробництва) забезпечує безперервність збереження

міри реального населення, його "триваюче існування" як соціального утворення. Формування людей у праці виступає субстанцією, системотворювачем, соціальним ядром самовідтворення населення. У праці складаються і розвиваються ведучі форми організації демопроцесу. Зміни у суспільній праці - це матеріальна основа змін у механізмі самовідтворення населення. Тому без вивчення праці і її демостворюючої, людиноформуючої функції неможливо пізнати цей механізм. Поза дослідженням праці і робочої сили як головної властивості індивіда і населення зміст самовідтворення населення тотожний біологічному процесу відновлення популяції.

На основі цих методологічних передумов населення визначається як сукупність індивідів конкретно-історичної якості, що відтворюється, тобто індивідів, реальний життєвий цикл яких проходить у певних суспільних формах, а народонаселення - як множина індивідів і найрізноманітніших їх соціальних спільностей, які безперервно відновлюються і у сукупності створюють суб'єкт суспільства. Народонаселення - сукупність сукупностей. Населення виступає як одна із іпостасей народонаселення.

Демографія не претендує на те, щоб зробити предметом свого розгляду самовідтворення населення як носія соціального життя в цілому, як цілісного суб'єкта суспільства. Вона вивчає не самовідтворення народонаселення в усій його конкретній визначеності, а лише один із його моментів - самовідтворення населення як сукупності індивідів конкретно-історичної якості. Інші науки, об'єктом яких є самовідтворення народонаселення, досліджують інші його моменти і аспекти, наприклад, відновлення народонаселення у вигляді шлюбно-сімейних, етнічних утворень, учбових і виробничих колективів, суспільних класів і т.ін. Разом з тим демографія не абстрагується від народонаселення у всьому багатстві частин, що його складають. Розуміння змісту самовідтворення населення як демопроцесу - масового безперервного процесу створення індивідів конкретно-історичної соціальної якості, який внутрішньо оформлений системою суспільних відносин, а його форми - як соціального життя, у процесі якого відбувається самовідтворення, означає розгляд усіх спільностей, з яких складається народонаселення, як соціальних форм організації демопроцесу.

Предмет емпіричного (демостатистичного) дослідження у демог-

рафії складають явища самовідтворення населення, предмет теоретичного (демологічного) дослідження - сутність самовідтворення населення, тобто суспільні відносини, якими внутрішньо оформлений, структурований, соціально системоутворений демопроеес.

Оскільки самовідтворення населення - це безперервно повторюваний процес функціонування і розвитку оформленого суспільними відносинами його змісту (демопроеесу), стає очевидною необхідність розгляду суспільних відносин з особливої, демографічної точки зору, яка передбачає їх тлумачення як демовідносин, і безпідставність підходів, при яких ці відносини не включаються до предмета демографії, або їх сфера занадто звужується. Демовідносини - це не окремий вид об'єктивних суспільних відносин, що існує у просторі і у часі поряд з іншими відносинами суспільного життя, а їх особливий бік, функція, властивість, які виявляються шляхом дослідження суспільних відносин як системи з демографічним концептом. Демовідносини - це форма організації демопроеесу. Вони характеризують суспільні відносини з точки зору їх демостворюючої, деморозвиваючої функції. Відтворення будь-якої властивості індивідів, які складають населення, одночасно є процесом відтворення відповідних демовідносин. Тому демопроеес - це одночасно і процес відтворення системи демовідносин певного історичного типу)

Демологія вивчає суспільні відносини як демовідносини, тобто лише в одній їх іпостасі, а саме їх функцію у механізмі самовідтворення населення, не дублюючи дослідження спеціалістів інших суспільних наук, а доповнюючи їх. Якщо, наприклад, спеціаліст у галузі політичної економії досліджує виробничі відносини як форму організації виробництва засобів до життя, то демолог розглядає їх як ведучу форму організації процесу створення індивідів конкретно-історичної соціальної якості. Політекономія і демологія розглядають суспільне виробництво з різних точок зору, застосовують особливі наукові методи, висуваючи специфічні наукові завдання.

Викладені положення становлять, на думку автора, основу демологічного методу. Цей метод виключає протиставлення процесів демо-розвитку іншим процесам суспільного життя, що нібито звідкілясь іззовні впливають на відновлення маси індивідів, які створюють абстрактну "людську популяцію"; не дозволяє трактувати зрушення у самовідтворенні населення як його адаптацію до соціального середови-

ща, що змінюється, тобто як наслідок впливу соціально-економічних факторів, що нібито належать до іншої, недемографічної, системи. Пристосування конкретної, окремої демографічної системи, як аргументовано в роботі, відбувається лише по відношенню до зовнішнього природного середовища і до зовнішнього соціального (світового) середовища. У межах цього методу усувається протиставлення одне одному різних видів руху населення (природного, механічного і соціального). Вони трактуються як моменти або сторони єдиного, цілісного процесу самовідтворення населення. Використання демологічного методу, який розробляється на основі застосування в демографії загальних принципів пізнання соціального, дозволяє перебороти фрагментарність традиційного демографічного пізнання, побачити у множині окремих демографічних дисциплін те, що їх об'єднує у систему, тобто створити платформу для теоретичного синтезу накопичених демографічних знань, реалізувати інтеграційні потреби сучасної української демографії.

Роль досліджень економіки демопроцесу у вивченні самовідтворення населення. Економіка демопроцесу - галузь демографії, яка досліджує демовиробництво, зміст якого - масовий процес надання індивідам конкретно-історичних властивостей у праці, який безперервно повторюється, а форма - система демовиробничих відносин, тобто виробничих відносин, що розглядаються в їх функції демовідносин.) Правомірність виділення досліджень економіки демопроцесу в особливу галузь демографії обумовлюється необхідністю реалізації широкого розуміння відтворення населення як предмета науки, практична спрямованість якої полягає у розробці наукових основ ефективної демополітики. Якщо визнається той факт, що демографія у сучасних умовах уже не може ефективно розвиватися і реалізувати свою практичну функцію, обмежившись вивченням відтворення (яке зводиться до природного руху) населення, що складається із індивідів, які характеризуються тільки статтю, віком та шлюбно-сімейним станом, але закликає досліджувати закони відтворення реального населення, то стає очевидним, що демограф повинен поставити у центр свого наукового інтересу пізнання демографічного аспекту суспільного процесу праці - найважливішого моменту самовідтворення населення, який полягає в тому, що люди не тільки виробляють необхідні їм засоби до життя, але безпосередньо зберігаються та змінюються самі в цьому

процесі, набувають найважливіших соціальних властивостей, тобто усвідомити той факт, що відтворенню населення у широкому розумінні притаманна своя внутрішня "економіка".

Масовий процес виробництва у праці людей конкретно-історичної соціальної якості, тобто демовиробництво - об'єкт економіки демопроцесу. Демовиробництво як безперервно повторюваний процес (демовідтворення) виступає соціальним ядром, системостворюючою основою демопроцесу - природно-історичного процесу формування маси індивідів конкретної соціальної якості, організованого системою суспільних відносин. І у цій своїй якості демовиробництво входить до предмета сучасного демографічного інтересу.

Економіка демопроцесу формується як інтегруюча, синтезуюча галузь на стику ряду економічних дисциплін, що склалися, і дає демографічне розуміння науковим фактам, які виробляються економікою дошкільних дитячих закладів, народної освіти, охорони здоров'я тощо. Дослідження в галузі економіки демопроцесу дозволяють, по-перше, виробити загальний концептуальний підхід до всіх явищ, що характеризують різні стадії виробництва людини (II народження, виховання у сім'ї та у дошкільних дитячих закладах, II зміни у сфері виробництва засобів до життя і т. ін.), вивчити взаємозв'язки соціальних колективів, що забезпечують відтворення людини на кожній стадії її життя, по-друге, виявити демоекономічні зв'язки між стадіями демопроцесу. Такий підхід є адекватним цілям соціально орієнтованого суспільства засобом подолання вузькості техніко-економічної оцінки результатів діяльності всіх трудових колективів. Він дозволяє оцінити ці результати не тільки за підсумками у системі виробництва і споживання засобів до життя, але і за результатами в системі демовиробництва і самовідтворення населення в цілому.

Демовідтворення вивчається багатьма соціальними і суспільними дисциплінами. Економіка демопроцесу в своїй теоретичній частині (демоекономія) вивчає не демовиробництво і не продукт цього виробництва, а конкретно-історичні виробничі відносини людей в особливій, демографічній, точці зору, тобто як демовиробничі відносини. Вона вивчає їх у нерозривному зв'язку з демовиробничими силами.

Оскільки трудовий процес є найбільш суттєва, системостворююча структура демопроцесу, що забезпечує формування і розвиток найважливіших, найсуттєвіших властивостей населення, які проявляються у

демовиробничих відносинах, остільки теоретичні дослідження у галузі економіки демопроцесу складають центральний, ведучий елемент у системі демології. Демологічний метод не може розвиватися поза використанням у практиці демографічних розробок висновку теоретичного суспільствознавства про системостворюючу роль виробництва у суспільному житті, яке ставить дослідження демостворюючої функції праці в центр демографічного інтересу. Демоекономічний підхід є ядром демологічного методу, організує його. Є підстави сподіватися, що використання цього підходу сприятиме пізнанню найглибших, базисних демологічних суттєвостей і відносин між ними; орієнтуватиме дослідників розглядати як основу всієї системи законів самовідтворення населення її підсистему - закони економіки демопроцесу (тобто закони, що регулюють відтворення індивідів у процесі праці), а також не зводити проблему дослідження економіки демопроцесу до проблеми вивчення споживання, а поліпшення умов відтворення населення - до процесу підвищення рівня його життя, тобто не обмежуватися демографічним вивченням проблем формування фонду життєвих засобів населення та його складових частин.

У роботі здійснена спроба опрацювання категоріального апарату економіки демопроцесу. Осмислення населення як суб'єкта суспільного виробництва обумовлює необхідність суб'єктно-об'єктного підходу до дослідження демопроцесу. При такому підході демовиробництво виступає як єдність деморепродукції і демогенерування. Деморепродукція - момент демовиробництва, який полягає в тому, що певний індивід і населення в цілому виробляють і відтворюють себе у живій праці. Демогенерування - момент демовиробництва, який полягає в тому, що у процесі праці індивіди змінюють свої властивості, виступаючи у ролі об'єктів трудових зусиль інших людей. Оскільки індивід може бути і суб'єктом і об'єктом праці, остільки виникає потреба розкладу загального демографічного ефекту праці на дві складові: на ефект деморепродуктивний і демогенеративний. У розвиткові системи "деморепродукція-демогенерування" ведуча роль належить деморепродукції. Саме зміни у деморепродукції кінець кінцем викликають зміни у демогенеруванні, але й демогенерування не є пасивним елементом.

Для характеристики досягнутого рівня розвитку демовиробництва як сфери трудового життєпрояву людей використовується категорія "спосіб демовиробництва". Підставою для її застосування є концепту-

альний підхід до дослідження сутності та змісту суспільного виробництва, розроблений теоретичним суспільствознавством, який полягає в тому, що суспільне виробництво і відтворення - це не тільки процес виробництва засобів до життя і його суспільно-економічної форми, але й самого суб'єкта суспільного життя. Спосіб демовиробництва - історично сформована організація демовиробництва, система механізмів, що характеризують діалектичну єдність, взаємодію конкретно-історичних демопродуктивних сил і демовиробничих відносин. Демопродуктивні сили - це конкретно-історичне тіло суспільного організму, маса людей, "занурена" в матеріальну культуру. Коли мова йде про демопродуктивні сили, то насамперед мають на увазі ті сили, що створюють саму людину. Демопродуктивні сили поза зв'язком із відповідними їм демовиробничими відносинами втрачають свою конкретно-історичну соціальну визначеність, оскільки демовиробничі відносини організують демопродуктивні сили, створюють соціальну сутність демовиробництва. Демовиробничі відносини - суспільні відносини у сфері демовиробництва, у сфері трудової діяльності людей. Вони створюють основу, реальний базис всієї системи демовідносин, визначають їх історичний тип. Тому визначення найглибшої суттєвої специфіки самовідтворення населення повинно базуватися на виявленні особливостей і істотних змін у демовиробничих відносинах.

Використання категорії "спосіб демовиробництва" в поширення найважливішого загальносоціального методу на пізнання предмета демографії, спеціалізація цього загальносоціального методу стосовно цілей пізнання демографічного аспекту суспільного життя людей, історичного процесу, який розглядається як самовідтворення населення. Застосування цієї категорії у демоекономічних дослідженнях не передбачає розчленування способу виробництва на автономні складові частини і не виходить із уявлення про те, що поряд із способом виробництва засобів до життя існує спосіб демовиробництва, що виробництво засобів до життя і у часі і у просторі відокремлено від виробництва самої людини, що вони не створюють органічної єдності. Категорія "спосіб демовиробництва" застосовується для виділення із способу виробництва як об'єкта науки особливого предмета демологічного дослідження. Демолог застосовує категорію "спосіб демовиробництва" як специфічний засіб, що дає можливість розглядати особливу функціональну структуру способу виробництва, яка являє собою упо-

рядковану систему форм соціальної активності конкретного населення, що забезпечує демовідтворення.

У роботі аргументується висновок, що тільки використовуючи концепцію способу виробництва в її демографічній іпостасі, можна пізнати суттєві рівні механізму самовідтворення населення, яке розуміється як процес збереження міри населення, тобто єдності його кількості і якості. Дослідити цей процес означає розкрити причинно-наслідкові зв'язки, що обумовлюють безперервність і повторюваність виробництва індивідів конкретно-історичної якості, тобто реалізувати прагнення зрозуміти ту конкретно-історичну взаємодію між різними сферами, сторонами, моментами суспільного життя, між різними формами організації демопроцесу, яка виконує функцію механізму збереження у часі-просторі міри населення. Розвиток суспільного життя як системи з демографічним концептом полягає в його зміні в напрямку до тієї мети, яка задається основним законом самовідтворення населення даної суспільно-економічної формації. "Двигун" механізму самовідтворення населення соціально-орієнтованого суспільства слід очевидно шукати у розвитку всіх сфер і моментів суспільного життя у напрямку до забезпечення злагодженості, узгодженості функціонування суспільного організму і насамперед у розвитку в цьому напрямку його демопродуктивних сил і демовиробничих відносин, тобто у перетворенні сфери "трудового життєпрояву населення."

Пізнання основного закону самовідтворення населення - центральна методологічна проблема демографії. Найбільш загальні, характерні і суттєві особливості самовідтворення населення на конкретно-історичному етапі його розвитку відображаються у понятті "тип самовідтворення населення", який являє собою історичну міру досягнутого рівня розвитку системи суспільних відносин, що оформляють демопроцес, конкретно-історичну визначеність системи демовідносин. Тип самовідтворення населення - суттєва якісна демографічна характеристика, яка дозволяє визначити місце досліджуваної системи демовідносин у загальному історичному ланцюгу деморозвитку. Корінну специфіку систем демовідносин, які йдуть на зміну одна одній, їх структуру описують відповідні основні демографічні закони, що являють собою закони внутрішньої форми, соціальної організації самовідтворення населення, дія яких проявляється у формуванні і розвит-

кові відповідного типу самовідтворення населення. Тому дослідження основного, найбільш загального демографічного закону, який увітчує систему субординованих і "координованих" законів самовідтворення населення певної суспільно-економічної формації - це одночасно одержання цілісного знання про тип самовідтворення населення. Від пізнання основного закону самовідтворення населення, який характеризує найсуттєвіше в цьому процесі, залежить глибина осмислення основної направленості деморозвитку, розкриття його механізму, отже теоретичний рівень демографічних досліджень та їх практична результативність.

Підхід до пізнання основного закону самовідтворення населення та системи законів залежить насамперед від тлумачення предмета демографічного дослідження і методу, який впливає із прийнятого трактування. В дисертації робиться і обґрунтовується висновок, що для переходу від статистичного вивчення закономірностей явищ відтворення населення до пізнання сутності цього процесу необхідна зміна демографічної парадигми: націленість на вивчення стохастики відтворення населення повинна змінитися націленістю на створення теоретичних моделей, які досить повно і адекватно описують механізм самовідтворення населення, на основі вивчення взаємодії різних сфер, частин, сторін суспільного життя як системи з демографічним концептом. Перехід від статистики населення до демографії як науки про самовідтворення населення, який відкриває можливість пізнання його законів, неможливий без визнання того факту, що праця - це специфічно людський засіб збереження і розвитку людьми як умов свого життя, так і самих себе як його суб'єктів, і що у зв'язку з цим саме у сфері суспільної праці знаходяться ті сутності, у відносинах між якими полягає найглибша визначеність демопроцесу.

Найважливішим елементом формування теорії самовідтворення населення, яка адекватно відображає сучасну демореальність, виступає демографічне осмислення характеру соціально-економічного ладу, що існував у нашій країні, а також того що складається, та їх найважливіших демографічних проявів. Насамперед вимагають демографічного осмислення ті деформації соціально-економічного розвитку, без розкриття яких неможливе пізнання центральних проблем демології, зокрема сутності та прояву дії основного закону самовідтворення населення, тобто деформації, які результувалися у зниженні демостворю-

ючої і деморозвиваючої функції праці (як системостворювача самовідтворення населення), викликали суперечності і диспропорції у трудовій сфері життєдіяльності населення, що порушило збалансований розвиток усіх сфер, моментів і сторін демовідтворення. Такою найважливішою деформацією природи соціального організму, який було прийнято іменувати соціалізмом, і з якої випливають і всі інші, виступає відчуженість безпосереднього працівника від засобів виробництва, викликане деформацією процесу усупільнення засобів виробництва (одержавлення), що не могло не деформувати і основну спрямованість економічного розвитку: вона фактично зводилась до нарощування виробництва засобів виробництва і воєнно-промислового потенціалу. В результаті не тільки не приділялося уваги підвищенню демостворювальної ефективності праці, але була занедбана елементарна робота по оздоровленню його умов, а головне - була блокована дія принципу розподілу необхідного продукту за працею. Він реалізувався у найпримітивнішій формі: від кожного і кожному по мінімуму, хоча очевидно, що поза оплатою за працею неможливе забезпечення відтворення диференційованої за якістю сукупної робочої сили, отже неможливе підвищення якості відтворюваного населення, оскільки деформована сама економічна основа цього процесу.

Від недотримання принципу оплати за працею страждали практично всі категорії трудящих, але найбільшою мірою ця деформація економічної структури виробництва негативно відбивалась на трудовій мотивації і всій соціальній, в тому числі демографічній активності робітників, які є власниками найбільш висококваліфікованої, творчої робочої сили. Тому виявилися такими неефективними заходи демополітики в галузі народжуваності відносно цієї категорії трудящих: вона характеризується найнижчою дитородною активністю. Неадекватне соціальній ролі матеріальне становище цих груп населення перешкоджало розширеному відтворенню трудового потенціалу високої соціально-професійної якості. У зв'язку з цим у найближчій перспективі дефіцит такого трудового потенціалу буде основним дефіцитом, лімітуючим економічний і демографічний розвиток. Важливий демографічно забарвлений аспект порушення принципу розподілу необхідного продукту за працею полягає також у відсутності фактичної рівноправності чоловіків і жінок, тобто їх рівноправності "на ділі": жінки все ще більшою мірою ніж чоловіки зайняті важкою низькокваліфікованою працею;

як і раніше, несуть на собі "подвійне навантаження" і при цьому одержують більш низьку, ніж чоловіки, середню заробітну плату і пенсію.

Деформації суспільного організму проявилися у дисгармонійності, розузгодженості розвитку демовідтворення, насамперед - у відставанні розвитку демогенерування. Цьому сприяла, зокрема, характеристика праці у так званій "невиробничій сфері" як непродуктивної, яка є проявом протиріччя між працею, що створює засоби до життя, і працею, що створює людину. Панування "залишкового" принципу відносно розвитку сфери демогенерування призвело до того, що і її матеріальна база, і кадрове забезпечення, і організаційні форми відстають від потреб сьогодення. Невідповідність у рівнях розвитку деморепродукції і демогенерування, яка тривалий час супроводжувалась недостатніми інвестиціями у соціальну інфраструктуру, а в умовах переходу до ринку і соціально-економічної кризи має тенденцію до підсилення, негативно відбивається на самовідтворенні населення України в цілому.

Переважаання у практичній діяльності підходу до населення як виробника речей при одночасній недостатній увазі до нього як до виробника власного і чужого життя призвело, зокрема, стосовно населення доробочого віку, до відставання у розвитку освіти, загострення проблем молоді, несприятливих тенденцій у дитячій смертності. Стосовно працездатного населення панування цього підходу результувалося у формуванні якості населення, що не відповідає сучасним вимогам, "подвійній зайнятості" жінок, зменшенні народжуваності, зростанні смертності чоловіків у працездатному віці; стосовно населення пенсійного віку - у недостатньому розвитку адекватних соціальному прогресу економічно розвинених країн форм життєдіяльності цього контингенту. Що стосується найближчого майбутнього, у зв'язку з розвитком у напрямку до ринкової економіки на перший план серед аналізованих проблем висувуються проблеми безробіття, яке посилюється і має широкий спектр демографічних наслідків.

Оскільки економіка України перебуває у стані кризи, що поглиблюється, оскільки із зарегульованої вона перетворилася на хаотичну, тобто нові умови соціально-економічного (отже і демографічного) розвитку ще не сформувалися, а направленість їх змін достатньою мірою теоретично не осмислюється, остільки дослідження основного

закону самовідтворення населення та їх системи ускладнюється. Закон, як відомо, - це щось істотне, стале, повторюване.

У зв'язку з глибокими деформаціями соціально-економічних структур існують достатні підстави для сумнівів у соціалістичності нашого минулого розвитку, в наявності умов для дії соціалістичного закону самовідтворення населення. Мабуть діяв якийсь інший, ще не досліджений закон. Реальний зміст цього закону на рівні статистично спостережуваних проявів полягав, з погляду автора, насамперед у тому, що темпи збільшення фонду споживання трудящих постійно відставали від темпів зростання національного доходу. А це було найважливішою причиною низького життєвого рівня населення, який обумовив його недостатню трудову активність, що у свою чергу було перешкодою підвищенню якості населення і його відтворенню.

Дослідження основного закону самовідтворення населення здобуде твердого ґрунту тільки після того, коли будуть створені передумови у самій соціально-економічній реальності для вивчення вихідної і основної відносин суспільства, що формується, в їх демографічній функції. Десятиріччя після Жовтневої революції слід, очевидно, розглядати як такі, що входять у тривалий перехідний період до суспільства без експлуатації людини людиною, протягом яких поставлена мета не була досягнута, оскільки неефективні методи халяпництва у поєднанні з тоталітаризмом в управлінні призвели до того, що суспільство набуло потворного псевдосоціалістичного характеру.

Таким чином, наявна незрілість досліджуваної демореальності як системи. Проте і у науковій, і у практичній діяльності неможливо обійтися без надійних орієнтирів, що містять у собі момент закономірного. Таким орієнтиром може, очевидно, виступати якийсь загальноісторичний закон самовідтворення населення, дія якого була характерною тією чи іншою мірою для кожної формації, тобто закон, у дії якого проявляються загальнолюдські цінності. Такою цінністю був і залишається розвиток людей у напрямі до гармонійності, який в різні епохи мав різні форми і міру здійснення, тому при його дослідженні не може бути виключений класовий підхід (в антагоністичних суспільствах завжди існували групи населення, які мали умови для прискореного розвитку за рахунок інших груп населення). Наявність умов для безперервного, неущербного розвитку людей як можливості, а також ступінь перетворення цієї можливості у дійсність, тобто міра,

в якій населення може реалізувати цю можливість - інтегральна характеристика "людського" прогресу суспільства. Чим на більш високому ступені історичного розвитку знаходиться суспільний організм, тим більшою мірою цей загальноісторичний закон самовідтворення населення, який є підстави вважати основним, має загальні риси з основним законом самовідтворення населення формації.

У кризові періоди, коли життєвий рівень переважної більшості населення катастрофічно падає, можливості безперервного і неоднорічного розвитку людей, звісно, можуть скорочуватися до повної їх відсутності. Але це не означає, що основний загальноісторичний закон самовідтворення населення припиняє свою дію взагалі, тобто в історичній перспективі. Як і будь-який закон, він пробиває собі шлях через порушення, які можуть бути дуже глибокими, як це відбувається зараз в Україні. У так званому "великому часі", у широкій історичній перспективі він проявляється як тенденція і як мета, до здійснення якої слід прямувати і через призму якої слід оцінювати всі процеси, що відбуваються в суспільстві, в тому числі і демографічні. У цьому плані має великий науковий і практичний інтерес вивчення особливостей прояву загальноісторичного основного закону самовідтворення населення у розвитку різних субнаселень - насамперед суб'єктів різних економічних укладів в їх якісній та кількісній визначеності.

Таким чином, основний закон самовідтворення населення загальноісторичного характеру, тобто закон, дія якого має достатній мобілізаційний потенціал при реалізації його вимог у практиці - це закон-тенденція розширення сфери неушкодлого, все менш одностороннього розвитку людей, яке результується у прогресі якості населення і його відтворення, у збільшенні чисельності груп населення, що мають умови для розвитку в напрямку підвищення своєї якості. Розширення простору дії загальноісторичного закону самовідтворення населення - закону прогресу якості населення і його прояву - безперервного підвищення частки все менш односторонньо розвинених людей у всьому відтворюваному населенні - можливо лише за умов гуманістичної спрямованості розвитку суспільства на основі ефективної соціально орієнтованої економіки.

Теоретико-методичні підходи до дослідження найважливіших проблем самовідтворення населення. Проблеми самовідтворення насе-

лення складають єдиний комплекс, одну складну систему, що створює демографічний аспект загальної соціально-економічної проблематики суспільства. Найбільш плідний методологічний підхід до вивчення будь-якої окремої демопроблеми полягає, на думку автора, в тому, щоб досліджувати її зв'язок з основною демопроблемою суспільства, яка у концентрованому вигляді відображає усі часткові, окремі проблеми, що здаються самостійними, характеризує сутність демографічної проблематики. Такий підхід дає можливість більш чітко уявити місце кожної конкретної проблеми самовідтворення населення у загальному ландшафту вирішуваних суспільством соціальних проблем.

Основною поточною демопроблемою за умов демографічної кризи є проблема переборення цієї кризи, що розглядається як прояв кризи соціально-економічної. Демографічна криза - це несприятливі зміни не тільки у кількості, але й у якості населення. Сучасна демографічна ситуація в Україні набула рис демографічної кризи насамперед тому, що депопуляція супроводжується погіршенням здоров'я населення. Звичайно демографічну кризу ототожнюють з депопуляцією. Це ототожнення базується на спрощеному тлумаченні демопроцесу, на його зведенні до природного руху населення. Оскільки реальний демопроцес ні за змістом, ні за формою не тотожний природному руху населення, зменшення абсолютної чисельності населення само по собі може і не бути свідомством демографічної кризи, якщо вона супроводжується суттєвим підвищенням його якості, коли спостерігається інтенсифікація самовідтворення населення. Природно, зменшення приросту населення має межі, поза якими наступає порушення передумов сприятливих демографічних перспектив. Найчастіше депопуляція буває провісником демографічної кризи, як це сталося в Україні. Криза відтворення населення є результатом такої зміни суспільного життя, і насамперед всієї системи суспільного виробництва, коли порушується узгоджене функціонування і розвиток його компонентів, сфер, частин, внаслідок чого порушується механізм демовідтворювального процесу, втрачається системна властивість соціального організму, - здатність до самовідтворення суб'єкта суспільного життя у необхідній кількості та якості. Це відбувається тоді, коли людиностворююча, людинорозвиваюча орієнтація суспільства згасає, відходить на задній план, оскільки населення як в цілому, так і у своїх складових частинах (субнаселеннях) відтворюється у необхідних якості та кількості лише там і

тоді, де і коли суспільне життя утворює систему з демографічним концептом.

Вихід із демографічної кризи - найважливіший момент на шляху до сприятливого демографічного майбутнього. Проте немає ніяких підстав зводити основну, стратегічну демопроблему до подолання цієї кризи. Більше того, ми не зуміємо вийти з кризи, якщо не зосередимо зусилля на такій більш загальній проблемі, рух до реалізації якої захопить у своє русло і переборення негативних явищ деморозвитку, тобто якщо цей рух буде направлений на досягнення мети, яка містить достатньо великий "мобілізуючий потенціал".

Для соціально орієнтованого суспільства основна стратегічна демопроблема, з погляду автора, - це проблема цілеспрямованого руху до формування такого типу самовідтворення населення, який характеризується розвитком системи демовідносин (відносин по виробництву як свого, так і чужого життя) у напрямку постійного і все менш однобічного розвитку все ширших верств населення, інакше кажучи - це проблема створення умов для такого деморозвитку, який проявляється у все менш однобічному, неущербному розвитку все ширшого кола індивідів; тобто проблема, що лежить у руслі дії загальноісторичного основного закону самовідтворення населення. Найважливішими компонентами такого розвитку є підвищення демостворюючої ефективності праці, яке передбачає насамперед розвиток трудових відносин у напрямку підсилення творчого характеру праці; поліпшення умов для формування сім'ї та виховання підростаючого покоління; поліпшення здоров'я населення і подовження періоду його активної працездатності, збільшення середньої тривалості майбутнього життя. Глибинний механізм вирішення основної демопроблеми полягає у підвищенні узгодженості взаємодії всіх сфер, сторін і моментів суспільного життя в їх демостворюючій і деморозвиваючій функціях. В основі демографічної кризи лежить повне руйнування механізмів вирішення основної стратегічної демопроблеми. У русі до її вирішення знаходиться не тільки стратегічна мета перетворення демореальності, але й основні засоби подолання накопичених негативних, деструктивних явищ демопроеци. Засоби демополітики, які знаходяться осторонь цього руху, як показує досвід, кінець кінцем виявляються неефективними.

Оскільки основна демопроблема - концентрований вираз усієї системи демопроблем, будь-яка окрема демопроблема повинна вирішувати

тися виходячи із необхідності вирішення основної демопроблеми в цілому. Основна демопроблема вирішується у процесі соціально-економічного прогресу суспільства, у ході переборення конкретно-історичних проявів протиріччя між потребами все ширшого кола членів суспільства у розвитку і об'єктивними можливостями суспільства у задоволенні цих потреб. У роботі показано, що науково обгрунтована оцінка демоситуації можлива лише на основі аналізу основної демопроблеми суспільства. Штучна актуалізація тієї або іншої гострої, але окремої проблеми, прагнення піднести її до рангу основної призводить до помилкової оцінки демоситуації, що не тільки гальмує розробку теоретичних основ демополітики, але й дезорганізує демографічну практику. Тому основна демопроблема України не може бути зведена до змісту традиційно досліджуваних в демографії проблем підвищення рівня народжуваності і збільшення середньої очікуваної тривалості життя. До того ж рішення кожної окремої демопроблеми може бути ефективним тільки в тому разі, якщо вона розглядатиметься як елемент основної демопроблеми. Дослідження проблем відтворення населення, яке трактується у вузькому розумінні, недостатньо для руху вперед у розробці шляхів вирішення основної демопроблеми.

Важливою проблемою самовідтворення населення за сучасних умов виступає проблема його інтенсифікації, яка особливо загострилася під час соціально-економічної кризи. Інтенсифікація самовідтворення населення полягає, з погляду автора, у розвитку якості цього процесу, що відбувається внаслідок удосконалення структури життєдіяльності населення, зміни у напрямі підсилення демостворювальної функції всієї системи взаємодії, яка об'єктивно складається, різних частин, моментів і сфер суспільного життя, в яких народжувані індивіди набувають і втрачають свої конкретно-історичні властивості. У процесі інтенсифікації самовідтворення населення відбувається підвищення усталеності його міри, тобто рух до розвитку, який не супроводжується такими протиріччями і диспропорціями, що деструктивно впливають на цей процес. У цьому розумінні проблема інтенсифікації самовідтворення населення - це проблема гармонізації суспільного життя, що наближує до вирішення основної демопроблеми суспільства.

Системостворюють інтенсифікацію самовідтворення населення прогресивні зміни у праці, її перетворення, які ведуть до збільшен-

ня періоду активної, наповненої творчістю працевдатності. Інтенсифікація самовідтворення населення проявляється у поліпшенні якісних характеристик населення, а відносно "демографічної біографії" середньої людини - у підвищенні різноманітності та щільності "демографічних" подій як у розрахунку на один рік прожитого індивідом життя, так і на загальну його тривалість, що веде до більш повного прояву та використання діяльних здібностей, творчих потенцій людини. У зв'язку з цим замість діючого при монополістичному капіталізмі закону "швидкої зміни поколінь робітників" (К.Маркс) за сучасних умов в економічно розвинених країнах набирає силу дія закону швидкої зміни необхідних виробництву соціально-професійних властивостей зайнятих, яка вимагає їх безперервного навчання і перепідготовки. За таких умов все більше явищ "чисто" соціального життя набувають демографічного характеру, стають демографічно суттєвими. Це породжує об'єктивну необхідність врахування підвищення різноманітності й щільності демографічно значущих подій не тільки як предмета демографічного вивчення, але і як об'єкта демополітичних впливів.

Несталість соціально-економічного розвитку, падіння життєвого рівня населення призводить до того, що інтенсифікація самовідтворення населення відбувається дуже повільно або практично не відбувається. Така ситуація у сполученні із зменшенням інтенсивності демографічних процесів, що визначають природний приріст населення, і складає основний зміст демографічної кризи, що спіткала Україну.

Надзвичайно актуальну для України проблему народжуваності слід також розглядати як прояв основної демопроблеми, тобто у контексті пошуків шляхів прискорення процесу розвитку особистості, у контексті інтенсифікації самовідтворення населення. При широкому розумінні народжуваності, тобто при трактуванні її змісту не тільки як процесу появи на світ дітей, але і як процесу набуття народженими властивостей, наявність яких робить їх суб'єктами народжуваності як діяльності, проблему народжуваності можна сформулювати як проблему такого сполучення виробництва чужого життя з виробництвом власного, яке забезпечувало б розвиток суб'єкта народжуваності при бажаній для суспільства інтенсивності дітонародження, тобто іншими словами - проблема народжуваності - це проблема збереження міри цього процесу. На народжуваність як діяльність можна ефективно впливати

тільки шляхом змін її конкретно-історичної, суспільної організації та забезпечення сім'ям з дітьми суспільно необхідного життєвого рівня, тобто такого, що дозволяє підтримувати відтворення свого і чужого (нового) життя у відповідності з історично обумовленими потребами сім'ї і суспільства. В передкризових умовах та частина національного доходу, що йшла на особисте споживання (в основному у формі заробітної плати) не задовольняла потреб відтворення населення. Вона не покривала суспільно необхідних витрат на утримання і виховання другої дитини і наступних дітей; в умовах кризи отримуваних сім'єю коштів вже не вистачає для утримання навіть однієї дитини. При цьому руйнуються суспільні форми утримання і виховання дітей, що історично склались. Тому створення сприятливіших умов для рішення проблеми народжуваності полягає у переборенні таких диспропорцій у розвитку форм демопроцесу, які негативно відбиваються на виконанні жінками їх соціальних функцій, у тому числі дітородної, а також у поліпшенні матеріального забезпечення демопроцесу. Об'єктом демополітики в галузі народжуваності є функція суспільних відносин, що об'єктивно визначає народжуваність - демостворююча, деморозвиваюча функція, яка проявляється у сукупній дітородній поведінці населення.

Одним із найважливіших аспектів основної демопроблеми та проблеми інтенсифікації самовідтворення населення є збереження та поліпшення здоров'я населення, зменшення смертності. При широкому розумінні смертності, тобто при трактуванні її змісту як масового процесу втрати індивідами їх конкретно-історичних властивостей, а форми - як системи відносин, що організують цей процес, проблема зниження смертності із проблеми збільшення середньої очікуваної тривалості життя населення як абстрактної довгості перетворюється на проблему подовження періоду його активної працездатності і соціальної активності, тобто у проблему подовження періоду життя, наповненого дійсно людською діяльністю; на суттєвому рівні -- у проблему зменшення деструктивного, деморуйнівного ефекту суспільних відносин і його прояву в пануючих формах спілкування. Тому об'єктом демополітики у цій галузі виступає життєзберезувальна функція суспільних відносин.

Реалізація широкого соціального підходу до вивчення відтворення населення ставить нові вимоги до демостатистичного аналізу і од-

ночасно створює теоретичні передумови для якісних зрушень у розвитку демостатистики. Оскільки дослідження самовідтворення населення як єдності його якості і кількості передбачає демографічне узагальнення змін всіх соціально значущих властивостей людини, яких вона набуває і втрачає протягом всього свого життя, виникає необхідність синтезу знань про демографічні аспекти всіх соціальнозначущих подій, що відбуваються в її житті, заповнення "кінцевої схеми" (М. В. Птуха) демостатистичного дослідження, тобто розширення предмета демостатистичного інтересу. Створення демостатистики, адекватної вирішенню основної демопроблеми соціально орієнтованого суспільства, вимагає переборення фрагментарності та надмірної абстрактності демостатистичного знання, включення до неї явищ не окремих фаз або циклів, з яких складається демографічна біографія конкретно-історичної людини, а всіх явищ, в яких проявляється її суспільна сутність. Несформованість системи показників, які характеризують середню тривалість основних соціальних станів, зокрема тривалість найважливіших комбінованих станів індивіда, що характеризують працездатну частину його життя, гальмує розвиток демографії, особливо тієї її галузі, яка досліджує економіку демопроцесу.

Для успішного розвитку конкретних досліджень проблем самовідтворення населення необхідна не тільки відповідна система критеріїв та показників, але й суттєва зміна методики поточного статистичного обліку соціально-демографічного руху населення. Наближення демостатистики до потреб вивчення самовідтворення населення створює можливість більш тісного взаємозв'язку поточної та переписної статистики, а також для ефективніших взаємозв'язків демографічної статистики із статистикою праці, дошкільних дитячих закладів, народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення - практично з усіма галузями соціальної статистики, вимагатиме введення і розвитку реєстрів населення. На основі викладеного підходу до вивчення відтворення населення може бути створена та необхідна обліково-емпірична база, на якій буде можливий синтез демографічної та соціальної статистики, необхідність якого стає дедалі нагальнішою.

Становлення і розвиток системи демографічної і соціальної статистики може розглядатися також як наукова основа для ефективного застосування автоматизованих систем переробки первинної статистичної інформації. Нові досконалі технічні засоби збирання, збері-

гання та переробки статистичної інформації можуть привести до дійсного прогресу в галузі переднаукових демографічних розробок: лише у тому разі, якщо вони використовуватимуться не тільки для простого удосконалення традиційної системи практичної демостатистичної роботи, що давно склалася, але також для її принципової зміни на основі розробки адекватно відображаючих демореальність і зорієнтованих у майбутнє напрямів будівництва демостатистичної науки і практики. Виходячи з цих передумов у дисертації розроблені деякі шляхи удосконалення схем демостатистичного аналізу.

Теоретичні питання удосконалення демополітики. Підхід до розуміння відтворення населення, який розвивається у роботі, привів до висновку, що демополітика - це не складова частина соціально-економічної політики, а її особлива спрямованість, демографічна орієнтація. Будь-який напрям соціальної політики прямо або посередньо впливає на демопроцес і в цьому розумінні має демографічний аспект, не завжди такий, що піддається фіксації, але завжди присутній демографічний зміст. Демографічні проблеми вирішуються за допомогою підсилення демографічної спрямованості та підвищення демографічної ефективності соціально-економічних заходів в усіх сферах життя суспільства, оскільки людина - продукт суспільного життя в цілому, а не якої-небудь його частини. Об'єкт демополітики, у трактуванні автора, створюють суспільні відносини, що розглядаються як внутрішня форма організації демопроцесу. Основною розробки стратегії демополітики є знання конкретно-історичної сутності самовідтворення населення, тобто його історичного типу. Тактика ж демополітики може формуватися на базі результатів досліджень найважливіших опосередкувань, проявів типу самовідтворення населення, які статистично можуть фіксуватися за допомогою системи показників режиму самовідтворення населення (зародок цієї системи існує у вигляді сукупності показників режиму традиційно тлумаченого відтворення населення).

Проблему розробки ефективною демополітики не можна розглядати тільки у контексті ліквідації негативних явищ у самовідтворенні населення, а її основну, глобальну, стратегічну мету зводити до переможіння цих явищ. Вирішення актуальних поточних демографічних проблем, "ремонтні" функції демополітики важливі і необхідні, але не вони визначають сутність демополітики. Її сутність визначається

стратегічною метою, яка відображає загальну спрямованість соціально-економічного розвитку суспільства. Основну стратегічну, глобальну мету демополітики для соціально орієнтованого суспільства, яке знаходиться в умовах нормального розвитку, тобто вийшло з кризи, можна сформулювати як створення умов для руху у напрямі постійного і все менш одностороннього розвитку все більш широких верств населення, що реалізується у підвищенні якості населення. Інакше кажучи, основна стратегічна мета демополітики такого суспільства - рух до вирішення його основної демопроблеми. Цей рух є одночасно найефективнішим у досягненні найважливішої і найактуальнішої поточної мети демополітики, яка для України полягає у подоланні демографічної кризи, оскільки він спрямований на підвищення її вкрай виснаженого демографічного потенціалу як системи "демографічних" потенціалів множини індивідів, що утворюють населення.

Демополітика повинна бути направлена на створення прогресивніших механізмів демофункціонування, на активізацію механізмів демо-розвитку. Вона покликана сприяти становленню таких демовідносин, таких форм організації демопроцесу, які у максимально можливій (за конкретно-історичних умов) мірі сприяли б насамперед поліпшенню матеріальних умов демопроцесу. Найважливішими складовими вирішення цього завдання за сучасних умов в Україні повинно бути підвищення ефективності економічної діяльності, що має супроводжуватись зростанням демографічної ефективності праці, та посилення демографізації системи соціального захисту населення, тобто її більше пристосування до вирішення демографічних проблем. Питання про співвідношення індивідуально-сімейних та усупільнених форм життєдіяльності населення також повинно вирішуватися у контексті просування до здійснення основної мети демополітики, тобто у контексті створення умов для підвищення якості населення.

Основна стратегічна мета демополітики досягається у процесі удосконалення всіх видів суспільних відносин, усіх форм життєдіяльності населення за допомогою підсилення демографічної спрямованості всіх видів соціальної політики. Ефективність демополітики залежить від того, якою мірою вона здійснюється інструментами всіх галузей соціально-економічної політики. У зв'язку з цим у роботі робиться висновок, що найважливіше завдання вчених і практиків, що формують демополітику - налагодження ефективного "демографічного контролю"

заходами, здійснюваними в усіх сферах життя суспільства. Необхідно прагнути до того, щоб при виборі варіантів вирішення тієї або іншої соціально-економічної проблеми завжди враховувався її демографічний аспект, щоб завдання, вирішувані різними галузями соціально-економічної політики, тісно пов'язувалися і координувалися з погляду одержання максимального сумарного демографічного ефекту. У зв'язку з цим перед демографією виникає складне і відповідальне завдання розробити методи і техніку виявлення і кількісного виміру демографічних наслідків заходів у галузі господарського та культурного будівництва, а також їх прогнозування.

Оскільки праця системостворює демопроект, остільки демополітика повинна ґрунтуватися насамперед на підвищенні демостворюючої ефективності праці. Вона може досягти суттєвих і сталих результатів тільки за умови, що її центральні заходи будуть направлені на одержання необхідних змін у сфері суспільної праці. У зв'язку з цим дисертант вважає, що найважливішим напрямком удосконалення наукових основ демополітики виступають дослідження економіки демопроектів, практична функція якої полягає у розробці заходів по підвищенню демостворюючої функції праці.

Сам характер і основна мета демополітики вимагають, щоб її програми були довгостроковими, направленими у майбутнє. Тактичні цілі демополітики визначаються її стратегічною метою. Демополітика повинна ґрунтуватися на єдиній стратегії, зорієнтованій на досягнення основної мети, та гнучкій тактиці, яка максимально можливо мірою враховує у комплексі умови й особливості розвитку населення різних регіонів. Вона повинна бути загальною для всіх територій за своєю кінцевою, глобальною, стратегічною метою і регіональною за засобами і способами її досягнення. Особливої уваги потребують території з екстремальною ситуацією. В Україні до таких територій належить насамперед зона екологічного лиха, що виникла внаслідок Чорнобильської катастрофи. Відносно цих територій потрібна розробка особливої стратегії деморозвитку і здійснення невідкладних заходів, які повинні мати більш широкий спектр впливу, ніж традиційні заходи демополітики. Але й формування традиційної демополітики не може ігнорувати наявні і майбутні демографічні наслідки Чорнобильської катастрофи і довгі роки здійснюватиметься під знаком цього лиха.

У роботі по налагодженню ефективної демополітики повинні вра-

ховуватися не тільки регіональні, але й соціальні відмінності у демопроесі з акцентом на механізм їх утворення. Особливого значення в цьому плані набуває проблема нейтралізації факторів, стимулюючих маргіналізацію населення України, оскільки тільки в сталій соціальній структурі можуть бути вироблені сталі типи демографічної поведінки, необхідні для переборення гострої демографічної кризи, що спіткала Україну. За умов становлення на території колишнього Союзу ряду суверенних держав спостерігається значне посилення припливу населення в Україну. У зв'язку з цим формування державної демополітики вимагає здійснення досліджень ролі міграції в демопроесі та у збереженні сталості структури населення з розробкою відповідних практичних рекомендацій.

Найважливішим принципом науково обгрунтованої демополітики є її комплексність і скоординованість у тому розумінні, щоб заходи в одній сфері не нейтралізувалися їх відсутністю або протилежною спрямованістю в іншій сфері. Надмірне акцентування уваги на якійсь одній проблемі може призвести до того, що позитивний ефект від її вирішення може бути частково або повністю нейтралізований невирішеністю інших важливих проблем. За умов демографічної кризи, коли відбувається підрив демовідтворювального потенціалу України, комплексність демополітики набуває особливого значення, але сучасні можливості її здійснення вкрай обмежені. Тому актуалізується питання про співвідношення різних напрямків демополітики. Дефіцитність ресурсів примушує концентрувати зусилля на найбільшійших напрямках.

В Україні демополітика історично сформувалася так, що вона була зорієнтована головним чином на підвищення народжуваності, хоча не виконувала, не виконує і не може виконувати цієї ролі в тій мірі, в якій це від неї очікувалося, оскільки вона не являє собою систему заходів, що відповідає суспільній організації народжуваності як діяльності. За дестабілізованих соціально-економічних умов демографічна ефективність заходів щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми, побудованих на допомогах, які направляються безпосередньо в сім'ю (тобто на "розпорошенні" коштів), повністю вичерпана. Як свідчить світовий досвід, переборення депопуляції за допомогою заходів, спрямованих на стимулювання народжуваності, без переходу на більш високий рівень продуктивності праці і її оплати, неможливе. За умов гіперінфляції грошова допомога не тільки не

відповідає потребам суспільства у матеріальному забезпеченні відтворення населення, але зменшилось і її значення як заходу соціального захисту сімей, що мають дітей, спрямованого на їх виживання, оскільки розмір виплат значно відстає від реального прожиткового мінімуму. Тому в державній допомозі сім'ям з дітьми доцільно було б перейти з подальшого збільшення надходжень в сім'ю до концентрації коштів та організаційних зусиль на розвитку дошкільних дитячих закладів, надавши особливу увагу підвищенню якості їх роботи. Підтриманий суспільством розвиток дошкільних дитячих закладів на якісно новому, сучасному, рівні може бути не тільки ефективним засобом демографічної політики і однією з важливих передумов фактичної рівноправності жінок з чоловіками, але й засобом соціального захисту дітей, особливо в умовах, коли реальна заробітна плата продовжує знижуватись.

Концентрація зусиль на заходах спрямованих на вирішення проблем народжуваності, при недостатній увазі до збереження наявного населення і його здоров'я, до підвищення його соціально-економічної якості веде до зниження ефективності демополітики в цілому. Тому сформувалася об'єктивна необхідність переорієнтації демополітики, перенесення центру її ваги з нарощування зусиль, направлених на підвищення народжуваності, що не під силу суспільству в надзвичайно напружених економічних умовах, на збереження та поліпшення здоров'я наявних поколінь як одного з найважливіших пріоритетів.

Таким чином, сучасна демополітика України і за основою метою, і за змістом, і за формою здійснення повинна бути спрямована головним чином на створення умов для збереження, а потім і підвищення якості населення та його робочої сили, насамперед - здоров'я, що відповідає як інтересам особи, так і суспільства, прогрес якого є одночасно і розвитком його суб'єкта.

На закінчення в дисертації зроблені найзагальніші висновки, що впливають в виконаній роботі. Зокрема, увагальнені напрямки змін у стилі і характері демографічного мислення, які необхідні для того, щоб широкий соціальний підхід до трактування відтворення населення став основою дослідження і ефективного вирішення складних і актуальних демспроблем. Підкреслено, що розробка питань теорії відтворення населення у широкому розумінні сприяє адекватнішому відображенню демореальності у пізнанні і важливим позитивним втрученням у

розвитку демографічних розробок, створює надійніші теоретичні основи демополітики, дозволяє сконцентрувати на дослідженні демопроблем України зусилля широкого кола спеціалістів на основі поглиблення і розширення міждисциплінарних зв'язків.

III. ОСНОВНІ ПУБЛІКАЦІЇ ПО ТЕМІ ДИСЕРТАЦІЇ.

Монографії та розділи у колективних монографіях.

1. Демография в современном мире. - М.: Статистика, 1978.-247с.
2. Изучение воспроизводства народонаселения (Теоретические проблемы). - Киев: Наук. думка, 1981. - 296с.
3. Введение. Смертность населения // Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970 гг.) - Киев: Наук. думка, 1977. - С.3-11, 137-145.
4. О содержании категории "тип воспроизводства населения". //Воспроизводство населения в условиях развитого социализма (На примере Украинской ССР). - Киев: Наук. думка, 1978. - С.22-30.
5. Социалистическая демополитика и дальнейшее улучшение условий воспроизводства населения. Основные направления совершенствования социалистической демополитики // Демографическая политика: Осуществление и совершенствование в условиях развитого социализма. - Киев: Наук. думка, 1982. - С.49-57, 338-349.
6. Введение. Основная цель, принципы и средства осуществления демополитики. Заключение // Воспроизводство населения и трудовых ресурсов в условиях развитого социализма. Том I. Развитие населения и его трудового потенциала. - Киев: Наук.думка, 1985. - С.5-12, 232-239, 307-313.
7. Рождаемость и плодовитость // Демографическое развитие Украинской ССР (1970-1979 гг.). - Киев: Наук. думка, 1987. - С.183-192.
8. Предисловие. Методологические аспекты исследования труда как процесса, системообразующего самовоспроизведение населения. Интенсификация самовоспроизведения населения: постановка проблемы. Заключение // Труд в демопроцессе. - Киев: Наук. думка, 1990. - С.3-27, 192-199, 239-241.
9. Интенсификация демопроцесса как предпосылка и результат интенсификации экономики // Интенсификация социалистической экономики. - Том 5. Социальные аспекты интенсификации. - Киев: Наук. дум-

ка, 1990. - С.7-16.

**Наукові статті у журналах та збірниках,
препринти наукових доповідей.**

10. Общая характеристика исследований экономики демопроеесса // Экономические аспекты воспроизводства населения. - Киев: ИЭ АН УССР, 1979. - С.3-20.

11. О теоретической значимости исследований экономики демопроеесса. - Препринт научного доклада. - Киев: ИЭ АН УССР, 1979. - 65с.

12. Самовоспроизведение народонаселения как предмет демографического изучения // Демозкономические исследования. - Киев: ИЭ АН УССР, 1980. - С.3-33.

13. Демозкономический подход к формированию научных основ управления демопроеессом // Экономика демопроеесса. - Киев: ИЭ АН УССР, 1981. - С.3-19.

14. Метод исторического материализма в исследовании экономики демопроеесса // Теория и практика экономики демопроеесса. - Киев: ИЭ АН УССР, 1982. - С.3-32.

15. Непродуктивность "узкого понимания" воспроизводства населения в демологических и демозкономических исследованиях // Демозкономика зрелого социализма. - Киев: ИЭ АН УССР, 1983. - С.3-18.

16. О необходимости реализации демозкономического подхода в изучении воспроизводства социалистического населения // Демозкономика: вопросы теории и практики. - Киев: ИЭ АН УССР, 1985. - С.3-25.

17. К вопросу о методологии долгосрочного демографического прогнозирования // Демографические исследования. Вып.11. - Киев: Наук. думка, 1987. - С.3-13.

18. О необходимости включения труда в предмет демографии // Демографические исследования. Вып. 12. - Киев: Наук. думка, 1988. - С.3-21.

19. Смертность населения в демологическом освещении // Демографические исследования. Вып. 13. - Киев: Наук. думка, 1989. - С.31-44.

20. О некоторых направлениях демографической политики в сфере рождаемости // Демографические исследования. Вып. 14. - Киев: Наук. думка, 1990. - С. 56-66.

21. К вопросу об изучении интенсификации самовоспроизведения населения // Демографические проблемы социалистического общества. - М.: Наука, 1991. - С.10-21.

22. Природний рух населення України: загальна характеристика // Здоров'я та відтворення народу України. - Київ: Здоров'я, 1991. - С.6-10.

23. Некоторые проблемы развития демоэкономических исследований // Демографические исследования. Вып.15. - Киев: Наук. думка, 1991. - С.14-24.

24. Демографические аспекты важнейших деформаций "реального социализма" // Демографические исследования. Вып.16. - Киев: Наук. думка, 1993. - С. 3-22.

25. Демографічні перспективи України // Демографічна ситуація в Україні. Матеріали наукової конференції (Київ, жовтень 1993 р.). Частина 1. Відтворення населення та демографічна політика. - Київ: вид. УКРІНТЕІ, 1993. - С. 9-14.

26. Reprodukcyj ludności jako proces społeczny i przedmiot badań demograficznych // Studia demograficzne. - Warszawa, 1983. - No.1. - S.85-99 (Відтворення населення як соціальний процес і предмет демографічних досліджень).

27. The demographic and economic aspects of women's work in the Ukrainian SSR. // Women at work. - International Labour Office. - Geneva, 1986. - No.1. - p. 35-36 (Демографічні і економічні аспекти жіночої праці в Українській РСР).

28. A népességreprodukció kutatásának elméleti aspektusai // Demografia. - Budapest, 1989. - No.1-2. - S.78-88 (Теоретичні аспекти дослідження інтенсифікації самовідтворення населення).

29. Termékenységi problémák és a népesséspolitikai hatékony - sága Ukrajnában // Demografia. - Budapest, 1991. - No.1-2. - S.133-145 (Проблеми народжуваності в Українській РСР та ефективність демографічної політики).

Підп. до друку 21.02.94.

Формат 60x84/16. Папір сфс. Офс.друк.

Ум.друк.арк. 1,9. Обл.-вид.арк. 2,0. Тираж 100 прим.

Зам. № 25.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки АН України.

252011 м.Київ 11, вул.Панаса Мирного,26.

462765

AB 29.949